During the preparation of the article, general scientific methods of cognition were used: dialectical, system-structural, formal-logical, as well as special methods, inter alia, historical, comparative-legal, sociological.

At the present time, in Ukraine, this is proven that the main form of non-judicial protection of information rights of individuals is to lodge a complaint about the violation of the relevant category of rights to the Ukrainian Parliament Commissioner for Human Rights. At the same time, the reasons for the low efficiency of the implementation of such form of protection of information rights as filing a complaint to the head of the entity or the entity in the activities of which the violation was committed or to a higher authority or an official. The necessity of establishing an independent supervisory authority in Ukraine in the field of ensuring access to public information and protection of personal data is substantiated, taking into account the experience of the European Union member states as the main institution of pre-trial settlement of information disputes. The main world models of these bodies are described, their advantages and disadvantages are analyzed in view of the prospects of improving the mechanism of alternative resolution of information disputes related to the protection of information rights of individuals.

The conclusions set out the main provisions of the research, formulate further directions of research on the implementation of non-judicial forms of protection of information rights of individuals, outline vectors of implementation of the European Union's experience in establishing national supervisory authorities in this scope.

Keywords: European Union, information rights, alternative dispute resolution mechanism, the supervisory authority in the field of access to public information and protection of personal data, non-judicial protection of information rights, private person, complaint on violation of information rights.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 4 (119): 40-50
УДК 347.1
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/4.119-8

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

Р. А. Майданик, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-1661-0535
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Н. І. Майданик, канд. юрид. наук, доц., проф.
ORCID ID: 0000-0002-8277-7256
Юридичний інститут Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана, Київ, Україна

Н. Р. Попова, канд. юрид. наук, докторант
ORCID ID: 0000-0001-9187-4157
Науково-дослідний інститут приватного права та підприємництва імені Ф. Г. Бурчака Національної академії правових наук України, Київ, Україна

ЄВРОПЕЇЗАЦІЯ ТА РЕКОДИФІКАЦІЯ. УЗУФРУКТ

Висвітлено особливості узуфрукта в європейських країнах романо-германського права, визначено умови імплементації у право України кращої практики узуфрукта в умовах європеїзації та рекодифікації цивільного законодавства.

Досліджено особливості узуфрукта в окремих країнах романо-германського права, зокрема в Німеччині, Франції, Польщі, Нідерландах, Швейцарії, Грузії, Молдові та Росії.

Узуфрукт, який є гнучким і загальновизнаним у праві країн Західної Європи речовим правом особистого володіння для користування, що вважається самостійним речовим правом на чуже майно у країнах романської правової сім'ї або різновидом сервітуту у країнах німецької правової сім'ї, залишається невідомим у більшості республік колишнього Радянського Союзу.

Право України також не передбачає інституту узуфрукта і регулює відносини тривалого користування чужою нерухомістю за допомогою обмежених речових прав (емфітевзис, суперфіцій, право господарського відання, право оперативного управління) і зобов'язальних правових конструкцій (зазвичай оренда й управління нерухомістю).

Автори дійшли висновку про необхідність упровадження у вітчизняне право інституту узуфрукта шляхом доповнення ЦК України новою главою "Узуфрукт", межові положення якої запропоновано в цьому дослідженні.

У праві України узуфрукт доцільно визнати самостійним, відмінним від сервітуту, речовим правом особистого володіння для користування, що виконує роль загальних положень про емфітевзис (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб). У зв'язку із цим до відносин за емфітевзисом мають застосовуватися положення гл. 32-1 ЦК України про узуфрукт, якщо інше не встановлено положеннями ЦК про емфітевзис і не випливає з його суті.

За своєю цільовою спрямованістю правова конструкція узуфрукта може виконувати будь-які функції особистого володіння для користування чужим майном, що дає можливість використання цієї правової конструкції в будь-яких сферах користування майном, незалежно від того, чи метою є отримання доходу, чи іншого соціально корисного результату (благодійництво тощо).

Відсутність узуфрукта в національному праві перешкоджає ефективній трансформації правових титулів шляхом відмови від права господарського відання та права оперативного управління в умовах рекодифікації цивільного законодавства, не сприяє формуванню повноцінного ринку землі та його усталеному розвитку в умовах скасування в Україні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення та перебування в оренді більшості земель сільськогосподарського користування, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Поряд із довгостроковою орендою та управлінням майном, узуфрукт виконує схожі функції з правом господарського відання та правом оперативного управління. Причому, на відміну від управління майном та оренди, перевага узуфрукта полягає в можливості оплатного або безоплатного користування нерухомим майном у власному інтересі користувача (узуфруктуарія) відповідно до положень ЦК України про речові права. У цьому контексті узуфрукт має потенціал найбільш прийнятної заміни права господарського відання та права оперативного управління.

Ключові слова: європеїзація; рекодифікація; узуфрукт; квазіузуфрукт; суперфіцій; емфітевзис.

ВСТУП

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. В Україні на доктринальному та нормотворчому рівнях обговорюється питання щодо впровадження невідомого національному праву інституту узуфрукта. Європеїзація [1, с. 39–54] та проведення рекодифікації цивільного законодавства України [2, с. 128] зумовлює додаткову актуальність вивчення кращої європейської практики з метою визначення оптимальних умов імплементації правової конструкції узуфрукта.

© Майданик Р. А., Майданик Н. І., Попова Н. Р., 2021

Історичне коріння узуфрукта бере свій початок у речовому праві римського права класичного періоду. Узуфрукт і схожі з ним правові конструкції (у Дигестах Юстиніана всі вони класифіковані як особисті сервітути) відрізняє серед спеціальних речових прав їхній суворо персональний характер [3, с. 416].

Правова конструкція узуфрукта була рецепійована з римського права в середньовічне континентальне право і на сьогодні вважається традиційним видом обмежених речових прав багатьох правопорядків континентальної Європи (Німеччина, Франція, Угорщина, Італія, Швейцарія), поряд із сервітутним правом і правом на забудову (емфітевзисом).

Право України речовими правами на чуже майно визнає право володіння, право користування чужим майном (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевзис), право забудови земельної ділянки (суперфіцій) (ч. 1 ст. 395 Цивільного кодексу України), а також право господарського відання і право оперативного управління (ст. 136, 137 Господарського кодексу України). Узуфрукт правом України не передбачений, незважаючи на існування схожих на узуфрукт правових конструкцій.

Під час прийняття чинної редакції ЦК України в інституті узуфрукта не було гострої необхідності у зв'язку з відсутністю розвиненого ринку землі. Сучасному цивільному законодавству України в умовах розширення сфери дії права приватної власності виникла необхідність у розробленні і впровадженні в ЦК України загальноприйнятого у світовій практиці інституту узуфрукта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій із цієї теми, виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячена стаття. У сучасній вітчизняній цивілістичній доктрині обговорюється ідея провадження у право України інституту узуфрукта, що знайшло відображення в окремих наукових працях [4, с. 20–32; 5, с. 74–79; 6, с. 82–87] і в положеннях Концепції оновлення Цивільного кодексу України (Концепція рекодифікації), розробленої відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України "Про утворення робочої групи щодо рекодифікації (оновлення) цивільного законодавства України" від 17 липня 2019 р. № 650 [7, с. 74–79].

Право України не передбачає інституту узуфрукта і регулює відносини тривалого користування чужою нерухомістю за допомогою кількох обмежених речових прав (емфітевзис, суперфіцій, право господарського відання, право оперативного управління) і зобов'язальних правових конструкцій (оренда землі тощо). Узуфрукт є гнучким і загальновизнаним у праві країн Західної Європи правовим інструментом, покликаним забезпечити за допомогою обмеженого речового права тривалого користування чужою нерухомістю, відсутність якого в національному праві стримує усталений розвиток ринку нерухомості, невиправдано обмежує перелік адекватних замін права господарського відання та права оперативного управління в умовах рекодифікації цивільного законодавства.

Цим зумовлена актуальність виявлення кращої практики й умов імплементації узуфрукта у право України. У цьому дослідженні висвітлено особливості узуфрукта у країнах романо-германського права та умови імплементації узуфрукта у право України з урахуванням кращої європейської практики.

Формування цілей статті (постановка завдання). Мета цього дослідження полягає у висвітленні особливостей узуфрукта у країнах романо-германського права й умов його імплементації у право України з урахуванням кращого європейського досвіду.

Матеріали і методи. Стаття заснована на положеннях цивільного законодавства, судової практики і правової доктрини країн романо-германського права. Дослідження ґрунтується на діалектичному, формально-логічному методах, методах синтезу й аналізу, порівняльно-правовому методу і методу моделювання.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ДОСЛІДЖЕННЯ З ПОВНИМ ОБҐРУНТУВАННЯМ ОТРИМАНИХ НАУКОВИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

1. Узуфрукт у приватному праві Стародавнього Риму

Поняття узуфрукта

Найважливіший особистий сервітут – узуфрукт ("usus" – користування, "fructus" – плод, приріст, дохід) визначається в Дигестах Юстиніана таким чином: "Ususfructus est ius alienis rebus utendi fruendi salva rei substantia" (D.7.1.1); у перекладі з латини узуфрукт є правом користуватися чужою річчю і вилучати від неї плоди зі збереженням у цілісності субстанції (сутності речі)" [8, с. 107].

Елементи узуфрукта

У приватному праві Стародавнього Риму узуфрукт був правом на тілесну річ, і його об'єктом виступали неспоживні у їхньому господарському використанні речі, які повинні приносити плоди (прибуток, дохід) їхньому володільцеві. Об'єктами узуфрукта ставали також маєтки, частина (кімната) житлового будинку. Визначення об'єкта узуфрукта мало істотне значення у разі вирішення питання про суб'єкта права, уповноваженого вилучати плоди з використовуваної речі, а також про їхній розподіл.

За загальним правилом усі плоди речі належали узуфруктуарію. Якщо на підставі легату надавався узуфрукт на нерухоме майно, як, наприклад, на будівлі, то узуфруктуарію належали всі доходи, орендна плата за будівлі, подвір'я тощо, які відносяться до будівлі. Плоди від користування річчю переходили у власність узуфруктуарія з моменту одностороннього заволодіння плодами. Він мав можливість розпорядитися ними, оскільки вони ставали його власністю.

Право користування житловими приміщеннями полягало у проживанні у житловому приміщенні. Зміст прав користувача визначався характером і призначенням житлових приміщень. Залежно від підстави виникнення права на проживання в певному житловому приміщенні в користуванні суб'єкта могло бути як все житлове приміщення, так і його обмежена та відокремлена частина. Управомоченій особі належало також право користування не лише житловою площею, але й місцями спільного користування у квартирі і багатоквартирному будинку, користування підсобними приміщеннями, частиною спільної земельної ділянки.

2. Особливості узуфрукта у країнах романо-германського права

Поняття узуфрукта

Узуфрукт (фр. – l'usufruit; нім. – Niessbrauch; рос. – право пользовладения) є речовим правом особистого володіння для користування. У цивільних кодексах багатьох європейських країн континентального права визнається самостійним речовим правом на чуже майно (Франція, Італія, Іспанія, Грузія, Молдова) або різновидом сервітуту (Німеччина, Австрія). На відміну від країн Західної Європи, у більшості країн колишнього Радянського Союзу узуфрукт відсутній (зокрема, Вірменія, Білорусь, Казахстан, Киргизія, Росія, Узбекистан, Україна).

Узуфрукт є речовим правом на чуже майно особистого характеру, згідно з яким особа володіє і користу-

ється річчю відповідно до її призначення. Узуфрукт надається власником нерухомої або рухомої речі іншій особі – фізичній або юридичній особі (узуфруктуарію, володільцю для користування).

Згідно з § 1030 Німецького цивільного уложення (НЦУ) річ може бути обтяжена таким чином, щоб особа, на користь якої встановлено обтяження, мала право вилучати вигоду від користування річчю (узуфрукт) [9, с. 339].

Цивільний кодекс Франції (ФЦК) розглядає узуфрукт як право користування речами, що належать на праві власності іншій особі, таким самим чином, як і сам власник, але лише з обов'язком зберігати їхню сутність (ст. 578 ФЦК) [10, с. 203].

Цивільний кодекс Молдови (ЦК Молдови) узуфруктом визнає право володіння і користування однією особою (узуфруктуарієм) протягом визначеного або такого, який можна визначити, періоду часу річчю іншої особи (номінального власника), отримання її плодів на тих самих умовах, що й власник, але з обов'язком збереження сутності речі. Узуфруктуарій має право володіння річчю, але не може провести її відчуження (ч. 1 ст. 604 ЦК Молдови) [11].

Принциповою відмінністю узуфрукта від права забудови (суперфіцію) є збереження економічної сутності речі й неможливість, за загальним правилом, її зміни узуфруктуарієм [12].

Отже, сутність узуфрукта як речового права полягає в тому, що його суб'єкт (узуфруктуарій) набуває можливість користуватися обтяженою річчю і вилучати з неї плоди і доходи за умови забезпечення її цілісності і схоронності.

Об'єкт узуфрукта

Об'єктом (предметом) узуфрукта можуть бути будь-яке неспоживне майно, з якого можливо вилучати корисні властивості (плоди і доходи): речі – рухомі й нерухомі, майнові права, майнові комплекси, які перебувають у цивільному обороті.

Річ, яка надана в узуфрукт, може використовуватися як у підприємницькій, так і в непідприємницькій діяльності. Узуфрукт поширюється на всі приналежності речі, наданої в узуфрукт, а також на все, що приєднується до неї або включається до її складу.

Звужувати коло можливих об'єктів узуфрукта лише нерухомими речами, як і не допускати використання речі, наданої в узуфрукт, у підприємницькій діяльності, недоцільно. В іншому випадку це означатиме, що з переліку речей, здатних слугувати об'єктом узуфрукта, буде виключено рухоме майно і майно, яке призначене для здійснення підприємницької діяльності, наприклад, єдині майнові комплекси підприємств, інвестиційні фонди.

Поряд із перерахованими видами майна об'єктом узуфрукта може бути також частка у праві спільної власності, що означає можливість установлення узуфрукта на речове право (конструкція "право на право") [13; 9].

Як відомо, у римському праві, у межах якого узуфрукт уперше виник, вважалося, що його об'єктом може слугувати будь-яке майно, яке здатне приносити плоди, продукцію і доходи. Саме цей принцип покладено в основу німецького і французького законодавства, де, поряд із конструкцією "узуфрукт щодо речей", передбачено конструкцію "узуфрукт на права".

Зауважимо, що у французькому законодавстві конструкція "право на право" має ширшу сферу застосування, оскільки в ньому об'єктом передачі та відчуження можуть слугувати також речові права. Це підтверджується тим, що французький законодавець визнає нерухомим майном окремі речові права, зокрема, узуфрукт і сервітут, які встановлені на нерухому річ (ст. 526 ФЦК). Відповідно до ст. 581 ФЦК узуфрукт може бути встановлено на будь-які види рухомого або нерухомого майна.

Це означає, що з погляду логіки французького законодавця, узуфрукт може встановлюватися на узуфрукт. Наприклад, узуфрукт, який входить до складу спадкового майна дітей, може бути обтяжений унаслідок закону іншим узуфруктом на користь батьків (ст. 382 і 387 ФЦК).

Німецький підхід щодо цього питання інший: об'єктом узуфрукта можуть слугувати лише права вимоги за зобов'язаннями. Причому в Німеччині встановлення узуфрукта на узуфрукт прямо заборонено (§ 1059b НЦУ).

Види узуфрукта

Поряд із класичним римським узуфруктом, об'єктом якого виступали лише індивідуально визначені, неспоживні речі, європейські правопорядки сприйняли з римського права конструкцію так званого квазіузуфрукта ("quasi usufructus"), згідно з яким споживні речі переходили не у володіння і користування (як у разі узуфрукта), а у власність уповноваженої особи. У сучасній європейській правозастосовній практиці квазіузуфрукт реалізується у випадках установлення узуфрукта на: 1) майнові комплекси, до складу яких входять споживні речі; 2) права вимоги із зобов'язань, об'єктом яких є споживні речі [13; 9].

Так, ФЦК і НЦУ передбачають, поряд із класичним узуфруктом, об'єктом якого виступають лише індивідуально-визначені, неспоживні речі, конструкцію квазіузуфрукта (quasi ususfructus), який установлюється щодо споживних речей. Так, згідно зі ст. 587 ФЦК у випадку узуфрукта на споживні речі останні переходять у власність узуфруктуарія з обов'язком після закінчення узуфрукта повернути первинному власнику речі того самого роду і якості або відшкодувати їхню вартість за ціною, яка визначається на день повернення.

Основна відмінність між німецьким квазіузуфруктом і його французьким аналогом полягає в тому, що за німецьким правом узуфруктуарій взамін отриманих у власність споживаних речей зобов'язаний після закінчення узуфрукта відшкодувати особі, яка встановила узуфрукт, їхню вартість. Згідно з французьким правом, узуфруктуарій наділений правом вибору між двома варіантами дій: він може або повернути власнику рівну кількість отриманих ним речей того самого роду і якості, або відшкодувати їхню вартість. Причому, якщо за французьким законодавством, з метою відшкодування вартості споживаних речей використовується ціна, яка за порівнюваних обставин зазвичай стягується за аналогічні речі на момент закінчення узуфрукта, то за німецьким законодавством застосовується ціна, яка існувала на момент установлення узуфрукта [14, с. 197].

Особливий порядок діє у випадках, коли узуфрукт установлюється на майновий комплекс, зокрема на підприємство.

У цивільному праві Німеччини вважається, що речове право не може мати об'єктом будь-яку сукупність (множинність) речей, наприклад, майно підприємства, яке включає речі, права й інші майнові цінності (клієнтуру, товарні знаки тощо), оскільки в цьому випадку власність у розумінні § 903 НЦУ може стосуватися лише окремих речей, які належать до зазначених сукупностей [15, с. 221].

Відповідно до зазначеного підходу узуфрукт на майно встановлюється таким чином, що узуфруктуарій набуває узуфрукт на кожен предмет, який входить до складу цього майна (§ 1085 НЦУ).

Французький законодавець, навпаки, оголошує підприємство єдиним об'єктом узуфрукта, однак з одним лише застереженням: якщо до його складу входять споживні речі, то на них поширюється квазіузуфрукт.

В окремих правопорядках різновидом узуфрукта визнається соціальний узуфрукт. Так, згідно із Законопроєктом РФ № 47538-6 від 27.04.2012 р. про внесення змін до Цивільного кодексу Російської Федерації соціальним узуфруктом є узуфрукт, що виникає на підставі закону або судового рішення (п. 1, 3 ст. 302.6 Законопроєкту РФ) [16; 17, с. 58–65].

Суб'єкти узуфрукта

У відносинах щодо встановлення узуфрукта беруть участь два суб'єкти: уповноважена особа, яка називається узуфруктуарієм, і зобов'язана особа, якою зазвичай є власник обтяженого майна. Заслуговує на увагу те, що в Німеччині особою, яка встановлює узуфрукт, поряд із власником може виступати і законний володілець речі.

Однак в інтересах узуфруктуарія презюмується, що особа, яка встановлює узуфрукт, є власником речі, за винятком випадків, коли узуфруктуарій знав, що ця особа не є власником.

У французькому та німецькому праві узуфрукт може встановлюватися як на користь фізичних осіб, так і на користь будь-яких юридичних осіб незалежно від цілей їх діяльності [17 с. 61].

Згідно з російським правом узуфруктуарієм може виступати лише громадянин і некомерційні організації (п. 11 Законопроєкту РФ). Із цього приводу в Концепції розвитку цивільного законодавства Російської Федерації зазначалося, що узуфрукт установлюється виключно в некомерційних цілях і надається й організаціям, і громадянам [18].

У зв'язку із цим не до кінця зрозуміла позиція розробників Законопроєкту Російської Федерації щодо вирішення питання про надання узуфрукта некомерційним організаціям. Очевидно, що єдиною метою встановлення узуфрукта на користь некомерційних організацій можна вважати надання житлових приміщень цим особам під використання як офіси. Причому слід мати на увазі, що строк дії узуфрукта некомерційних організацій не може перевищувати 21 рік [19; 17; 61].

Строк узуфрукта

Унаслідок особистого характеру узуфрукт може встановлюватися на строк, не більший ніж до смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи, на користь якої встановлено узуфрукт, якщо менший строк не встановлено законом або договором (ч. 1 ст. 606 ЦК Молдови).

Єдиним обмеженням, яке застосовується щодо кола суб'єктів узуфрукта, стосується максимального строку надання узуфрукта юридичним особам. Так, ФЦК і ЦК Молдови передбачається можливість надання узуфрукта юридичній особі на строк, який не перевищує 30 років (ст. 619 ФЦК, ч. 2 ст. 606 ЦК Молдови).

Строк дії узуфрукта у французькому праві сторонами може бути поставлено в залежність від досягнення третьою особою певного віку (ст. 620 ФЦК). У Німеччині таке обмеження не передбачене, тому узуфрукт, який установлено на користь юридичної особи, діє аж до її ліквідації або до моменту відчуження узуфрукта іншій особі [17, с. 61].

Відповідно до ч. 3 ст. 606 ЦК Молдови будь-який договір, який установлює безстроковий і такий, що підлягає передачі у випадку смерті або ліквідації узуфруктуарія узуфрукт, є нікчемним.

Підстави виникнення узуфрукта. Каузальна і речова моделі встановлення

Законодавство європейських країн, які передбачають інститут узуфрукта, допускають різні підстави виникнення права особистого права користування: на підставі договору про встановлення узуфрукта, унаслідок легату (заповідального відказу), унаслідок закону або рішення суду тощо [20, с. 551; 21, с. 372; 22, с. 1101; 23, с. 201–236].

У ч. 1 ст. 302.2 Законопроєкту РФ передбачено дві підстави виникнення права особистого користування, а саме: за договором (купівля-продаж, міна, дарування тощо), у порядку спадкування на підставі заповіту власника нерухомої речі. У першому випадку встановлюється письмова форма договору шляхом складення єдиного документа, підписаного сторонами, як обов'язкова вимога дійсності встановлення права особистого права користування. Оскільки право особистого користування може бути оплатним і безоплатним, договір про встановлення цього права повинен містити розмір плати за право користування або зазначення на безоплатність. Якщо встановлюється право користування на оплатній основі, то проєкт передбачає зміну за угодою сторін розміру плати за право користування не частіше, ніж раз у сім років, а при недосягненні угоди – за рішенням суду. Згідно із ч. 3 ст. 302.2 Законопроєкту РФ передбачено правило, що в єдиний державний реєстр підприємств вносяться відомості про об'єкт права особистого користування, строк, плату за користування і про обов'язки власника речі за утриманням цієї речі.

Законопроєктом РФ передбачено встановлення соціального узуфрукта, який виникає на підставі закону або рішення суду. За набором кваліфікуючих ознак соціальний узуфрукт визнається окремим видом узуфрукта (п. 302.6 Законопроєкту РФ).

Право України дотримується властивої для країн романського права каузальної моделі (традиційної моделі) передачі правового титулу (Франція, Іспанія тощо), згідно з якою підставою переходу речового права на майно за договором є зобов'язальний договір, який породжує зобов'язання і речове право у набувача. Речове право переходить до набувача з моменту його фактичної передачі, якщо інше не передбачено договором. ЦК України не передбачена конструкція речового договору. Договір про встановлення узуфрукта за своєю правовою природою має зобов'язальний характер, що породжує речове право і зобов'язання. Для встановлення узуфрукта відсутня потреба в укладенні речового договору, який не породжує зобов'язань.

У зв'язку із цим у літературі зазначено, що такий підхід спонукає до роздумів над пов'язаною із цим проблемою конкуренції позовів, оскільки договір про встановлення узуфрукта породжує не лише речове право, але й зобов'язання. Зазначене питання вирішується залежно від того, якої моделі переходу правового титулу дотримується право відповідної країни.

У країнах, які дотримуються абстрактної моделі передачі правового титулу, підставою передачі речового титулу є речовий договір, що не породжує зобов'язання. Тому передача речового права відбувається на підставі речового договору, Так, у німецькому праві встановлення узуфрукта передбачає необхідність укладення речового договору, що не породжує зобов'язання [24, с. 360], яким є договір про встановлення узуфрукта.

Так, якщо об'єктом узуфрукта є земельна ділянка, то відповідно до § 873 НЦУ власник та узуфруктуарій спочатку повинні укласти речовий договір про встановлення узуфрукта, потім зареєструвати його в поземельній книзі. Отже, узуфрукт щодо земельної ділянки виникає на підставі конкретного юридичного складу, що включає в себе два елементи – речовий договір і реєстрацію в поземельній книзі [24, с. 360].

У випадках, коли йдеться про встановлення узуфрукта на рухому річ, необхідно, щоб власник і майбутній узуфруктуарій уклали речовий договір і здійснили передачу речі (§ 929 НЦУ).

Однак закон передбачає певні винятки із цього правила. По-перше, якщо узуфруктуарій уже володіє об'єктом узуфрукта, то для встановлення останнього достатньо укладення одного речового договору (§ 929 НЦУ). По-друге, якщо річчю володіє власник, то її фактична передача може бути замінена угодою сторін (власника й особи, яка набуває узуфрукт) про встановлення так званого володільницького конституту (Besitzkonstitut). Згідно з володільницьким конститутом особа, на користь якої встановлюється узуфрукт, стає опосередкованим володільцем речі (§ 930 НЦУ).

У цьому випадку речовий договір включає умову про вступ у володіння річчю через безпосереднього володільця-власника і до моменту передачі речі майбутньому узуфруктуарію має особливе юридичне значення: по суті означає встановлення узуфрукта [24, с. 362]. Нарешті, по-третє, якщо річчю володіє третя особа, то її передача може бути замінена речовим договором, згідно з яким власник здійснює відступлення на користь особи, яка набуває узуфрукт, права вимоги на видачу речі (§ 931 НЦУ) [17, с. 62].

Установлення узуфрукта на права здійснюється відповідно до положень закону про відступлення права (§ 1069 НЦУ). Причому законодавець звертає увагу на те, що не допускається встановлення узуфрукта на право, яке не підлягає передачі (п. 2 § 1069 НЦУ).

Згідно зі ст. 579 ФЦК узуфрукт може бути встановлено на підставі закону або правочину (зобов'язального договору або заповіту).

Характерно, що ФЦК, подібно до римського права, передбачає дві можливі конструкції узуфрукта, який виникає внаслідок закону. У першому випадку йдеться про constitution directe par d'alienation, згідно з якою власник речі надає узуфрукт іншій особі, зберігаючи при цьому свій титул, а в другому випадку – про constitution par voie de retention, відповідно до якої первинний власник передає річ у власність іншій особі, вчиняючи застереження про встановлення узуфрукта на свою користь або в інтересах іншої особи (ст. 580 ФЦК) [25, с. 57].

Constitution directe par d'alienation використовується у випадку, коли узуфрукт установлюється на підставі самостійного договору про узуфрукт, який ґрунтується на оплатних засадах, а constitution par voie de retention зазвичай застосовується в межах договору купівлі-продажу або дарування. У ст. 949 ФЦК прямо зазначено, що дарувальник управі залишити за собою або передати іншій особі право користування або узуфрукт на подароване рухоме або нерухоме майно.

Підстави припинення узуфрукта

У цивільно-правовій доктрині підстави припинення речових прав на чуже майно традиційно ділять на дві групи: загальні та спеціальні. У свою чергу, німецька доктрина права і законодавство передбачають поділ підстав припинення речових прав на дві групи залежно від об'єкта узуфрукта: припинення узуфрукта, який установлено щодо речей, та узуфрукта на право (§ 1061–1074 НЦУ).

У французькому праві до загальних підстав припинення узуфрукта належать: 1) смерть узуфруктуарія; 2) відмова узуфруктуарія від свого права; 3) загибель обтяженого майна; 4) закінчення строку, на який він був встановлений; 5) злиття в одній особі якостей узуфруктуарія і власника; 6) невикористання узуфрукта протягом 30 років. Як спеціальні підстави припинення узуфрукта французький законодавець виокремлює зловживання узуфруктуарієм своїм правом, а також погіршення стану обтяженого майна, унаслідок чого воно стає непридатним для використання за призначенням (ст. 618 ЦК Франції).

У німецькому праві узуфрукт, який встановлено щодо речей, припиняється у разі смерті узуфруктуарія, ліквідації юридичної особи або правоздатного товариства[2] (§ 1061 НЦУ), співпадіння в одній особі власника та узуфруктуарія (§ 1063 НЦУ), відмови узуфруктуарія від свого права (скасування узуфрукта) (§ 1064 НЦУ). Узуфрукт на право, поряд із підставами, передбаченими § 1963, 1074 НЦУ, припиняється, коли право, обтяжене узуфруктом, не є правом на рухому річ (§ 1072 НЦУ).

У Законопроєкті РФ до загальних підстав припинення узуфрукта необхідно віднести: загибель (знищення) обтяженої узуфруктом речі, смерть узуфруктуарія, ліквідацію або реорганізацію некомерційної організації-узуфруктуарія, закінчення обумовленого сторонами строку, односторонню відмову узуфруктуарія від свого права (п. 1, 3 ст. 302.5 Законопроєкту РФ). Причому Законопроєкт РФ допускає можливість односторонньої відмови від узуфрукта лише в тому випадку, якщо він має безоплатний характер (абз. 2 п. 3 ст. 302.5 Законопроєкту РФ).

Крім того, у Законопроєкті РФ передбачено, що узуфрукт можна припинити на підставі угоди між власником нерухомої речі й узуфруктуарієм або в судовому порядку за обставин, передбачених ст. 451 ЦК РФ (п. 2, 3 ст. 302.5 Законопроєкту РФ). Із цього приводу в літературі звертаємо увагу на те, що зазначені обставини швидше є підставами для зміни або розірвання договору про встановлення узуфрукта, ніж підставами припинення узуфрукта як речового права [17, с. 63].

До спеціальних підстав припинення узуфрукта можна віднести такі: систематичне невнесення узуфруктуарієм плати за узуфрукт, неналежне використання узуфруктуарієм обтяженої речі або систематичне невиконання ним обов'язків з утримання речі, а також неодноразове або грубе порушення встановлених відповідно до закону правил користування річчю (п. 2 ст. 302.5 Законопроєкту РФ).

Заслуговує на увагу положення Законопроєкту РФ щодо підстав припинення соціального узуфрукта. Відповідно до п. 1 ст. 302.8 Законопроєкту РФ соціальний узуфрукт, який встановлено на користь осіб, що проживають спільно з власником житлового приміщення і мають відповідно до сімейного законодавства право вимагати від цього власника сплати аліментів, діє на строк існування обов'язку власника нерухомої речі надати утримання таким особам. Так, припинення відповідного обов'язку автоматично тягне за собою припинення соціального узуфрукта. Соціальний узуфрукт, який встановлено на користь осіб, що проживають спільно з власником житлового приміщення і перебувають на утриманні останнього, діє довічно, якщо інший строк не встановлено рішенням суду (п. 2 ст. 302.8 Законопроєкту РФ).

Отже, підставами припинення такого соціального узуфрукта є смерть уповноваженої особи і закінчення строку його дії [17, с. 62–63].

Відповідно до ч. 1 ст. 302.5 Законопроєкту РФ, право особистого користування припиняється зі смертю користувача. Звідси можна дійти висновку про те, що користувач не може розпорядитися належним йому правом, зокрема і передати його в порядку спадкування. Аналіз цивільного законодавства інших держав свідчить про неоднозначний підхід до цього питання. Зокрема, у таких країнах, як Німеччина (§ 1059 НЦУ), Польща (ст. 254 ЦК Польщі), Нідерланди (ст. 203 книги 3 ЦК Нідерландів), Швейцарія (ст. 758 Швейцарського цивільного уложення) й інші, право особистого користування не передається в порядку спадкування. Заборона

[2] Відповідно до п. 2 § 1059a НЦУ правоздатне товариство прирівнюється до юридичної особи.

на передачу права особистого користування в порядку спадкування є характерною особливістю в законодавстві країн континентальної системи права. Однак у ст. 595 ЦК Франції, навпаки, допускається вільна передача цього права в порядку спадкування [26, с. 41–45].

Припинення узуфрукта тягне за собою певні правові наслідки. Відповідно до ст. 634 ЦК Молдови, після припинення узуфрукта узуфруктуарій зобов'язаний повернути власнику майно, яким він володіє внаслідок свого права узуфрукта, у тому стані, в якому воно перебуває. У випадку загибелі або пошкодження майна з вини узуфруктуарія останній зобов'язаний відшкодувати власнику завдані у зв'язку із цим збитки. У випадку, якщо узуфрукт зареєстровано у публічному реєстрі, припинений узуфрукт має бути виключений із нього.

Здійснення і захист узуфрукта

Ще із часів римського права здійснення узуфрукта (exercitium juris) розглядається як особливе, відокремлене від нього право, яке може бути передане третім особам на підставі оплатних або безоплатних правочинів. Специфіка самого узуфрукта полягає в тому, що він унаслідок свого суто особистого характеру є непередаваним і невідчужуваним суб'єктивним цивільним правом. Це відображено в законодавстві різних країн.

Так, відповідно до законодавства РФ узуфрукт можна передати іншій особі, зокрема і в порядку універсального правонаступництва або на підставі правочину. Водночас, автори Законопроєкту РФ залишають не вирішеним питання про те, чи вправі узуфруктуарій передати третім особам право здійснення узуфрукта.

Згідно з НЦУ і ФЦК об'єктом передачі й відчуження може бути як сам узуфрукт, так і право його здійснення. Водночас у літературі зазначається непослідовність німецького законодавства у розв'язанні питання щодо можливості передачі узуфрукта третім особам. З огляду на логіку німецького законодавця випливає, що узуфрукт може бути переданий іншим особам лише у випадках, коли він установлений на користь юридичних осіб. На підставі прямої вказівки закону узуфрукт, який наданий фізичним особам, визнається непередаваним. Такі особи вправі передати іншим особам лише право здійснення узуфрукта (1059 НЦУ).

У французькому праві, за загальним правилом, передача або відчуження здійснюється за згодою власника обтяженого майна. Винятком із цього правила є випадки, коли об'єктом узуфрукта виступає земельна ділянка, призначена для ведення сільського господарства, або нерухоме майно комерційного, виробничого або ремісничого призначення. За відсутності відповідної згоди узуфруктуарій управі укласти такий договір на підставі судового рішення, якщо доведе в суді, що цим він не завдає шкоду інтересам власника (ст. 595 ФЦК). Реальну проблему на практиці становить питання про те, як має визначатися ціна узуфрукта. За загальним правилом, передбаченим ст. 621 ФЦК, у випадку одночасної купівлі-продажу узуфрукта і права власності без права користування[3], ціна розподіляється між узуфруктом і цим правом пропорційно відповідній вартості кожного із цих прав, якщо лише сторони не погодяться включити узуфрукт у ціну.

Разом із тим Касаційний суд Франції у своєму рішенні зазначив, що сторони можуть використати отриману від продажу узуфрукта і права власності суму на придбання нового майна і таким чином "відновити" свої права на це майно [17, с. 64]. По суті, у таких ситуаціях відбувається заміна предмета узуфрукта. Поряд із цим варто зазначити, що, оскільки узуфруктуарій і "голий" власник володіють повністю самостійними одне від одного речовими правами, вони можуть відчужувати своє право тому самому набувачеві, у такому випадку право власності в особі останнього знову стає повним, нічим не обмеженим, а узуфрукт, навпаки, припиняється [17, с. 64].

Узуфрукт захищається за допомогою загальних і спеціальних способів захисту цього виду речових прав.

Заслуговує на увагу правозастосовна практика встановлення для узуфрукта єдиного універсального способу речово-правового захисту, яким, зокрема, є конфесорний позов, що широко застосовується в країнах романського права. Предметом конфесорного позову є такі вимоги: 1) визнання права узуфрукта і відновлення володіння відповідним обмеженим речовим правом через витребування обтяженої речі у третьої особи, у тому числі у власника, який заперечує факт існування права узуфрукта; 2) усунення перешкод (дій фактичного характеру у здійсненні права узуфрукта), не пов'язаних із позбавленням узуфруктуарія володіння правом узуфрукта [17, с. 12].

3. Імплементація узуфрукта у право України

Схожі з узуфруктом юридичні конструкції у праві України

Право України не передбачає інститут узуфрукта і закріплює ряд речових прав, які за своїм характером і змістом є досить схожими з узуфруктом.

До таких прав, перш за все, належать права членів сім'ї власника житлового приміщення (ст. 405 ЦК України), право відказоотримувача (легатарія) користуватися житловим приміщенням спадкодавця (ст. 1238 ЦК України) та право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб, або емфітевзис (ст. 407–412 ЦК України).

Речовим правом, схожим до узуфрукта, є емфітевзис, який передбачено в ЦК України (ст. 407–412) – право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Зміст узуфрукта й емфітевзиса становлять право володіння і користування чужою земельною ділянкою, зазначені речові права можуть відчужуватися, якщо інше не передбачено законом. На відміну від емфітевзиса, який виникає на підставі договору, узуфрукт установлюється на підставі договору, заповіту та рішення суду. Узуфрукт є особистим правом, яке не може передаватися в порядку спадкування. Емфітевзис може передаватися в порядку спадкування, крім випадків, передбачених законом. Емфітевзис та узуфрукт відрізняються також за своїм предметом. Емфітевзис установлюється щодо земельних ділянок сільськогосподарського призначення. Предмет узуфрукта може бути ширшим – зазвичай будь-яке нерухоме і рухоме майно, якщо інше не передбачено законом.

Схожим речовим правом, яке передбачено в Земельному кодексі України, є право постійного користування земельними ділянками, що передбачає право володіння і користування земельною ділянкою, яка перебуває у державній або комунальній власності, без установлення строку (ст. 92 Земельного кодексу України). Зазначене право виникає з моменту видачі та реєстрації відповідного державного акта (ст. 125, 126 Земельного кодексу України). Суб'єктами права постійного користування можуть бути лише юридичні особи, засновані на державній або комунальній власності та громадські організації інвалідів України, їхні підприємства (об'єднання), установи й організації (ст. 92 Земельного кодексу України) [27, с. 155]. На думку окремих авторів, існування права постійного користування з обмеженим суб'єктним

[3] Ідеться про "голу власність" (nue propriete), тобто, коли внаслідок обтяження майна узуфруктом за власником зберігаються лише його титул і повноваження розпорядження.

складом суперечить зобов'язанням України щодо адаптації українського законодавства до законодавства ЄС. Зокрема, з погляду законодавства ЄС про конкуренцію (ст. 86.1 Угоди про заснування ЄС) надання права постійного користування може розглядатися як державна допомога. Така допомога допускається, але в обмежених випадках і для певної виправданої мети [28, с. 69].

Законодавство України протягом нетривалого часу (у 1990–1992 рр.) передбачало існування специфічного речового права на земельну ділянку – "права довічного успадковуваного володіння". Так, відповідно до ч. 1 ст. 6 Земельного кодексу Української РСР від 18.12.1990 р. (у первісній редакції) "[у] довічне успадковуване володіння земля надається громадянам Української РСР для", зокрема, "ведення селянського (фермерського) господарства". Це положення продубльовано у ч. 1 ст. 50 кодексу.

Надалі у викладенні кодексу в новій редакції Законом України від 13.03.1992 р. № 2196-XII згадка про право довічного успадковуваного володіння з кодексу була виключена. Утім, виключення з кодексу правил про право довічного успадковування володіння не означало припинення цього права. Як суб'єктивне право, право довічного успадковуваного володіння земельною ділянкою, що виникло свого часу відповідно до закону, могло бути припинене лише з підстав, передбачених законом, а в законі таких підстав наведено не було.

Навпаки, п. 8 Постанови Верховної Ради України № 2200-XII від 13.03.1992 р. "Про прискорення земельної реформи та приватизацію земель" передбачено, що "громадяни, …, яким було надано у встановленому порядку земельні ділянки у довічне успадковуване володіння …, зберігають свої права на використання цих земельних ділянок до оформлення права власності або землекористування відповідно до Земельного кодексу України".

В юридичній літературі зазначено, що і без цієї вказівки відповідні права зберігалися б. Причому наголошено, що правила про припинення певних різновидів права користування землею у разі його "непереоформлення" у певні строки, передбачені п. 6 Постанови Верховної Ради України від 18.12.1990 р. "Про земельну реформу", а також п. 6 розд. X Земельного кодексу України від 25.10.2001 р., не поширювалися на право довічного успадковуваного володіння земельними ділянками – вони стосувалися у першому випадку прав, що виникли до набрання чинності Земельним кодексом Української РСР, а у другому випадку – права постійного користування. До того ж, обидва названі положення були згодом визнані неконституційними (рішення Конституційного Суду України від 22.09.2005 р. № 5-рп/2005 у так званій справі про постійне користування земельними ділянками) [29].

Загалом, та обставина, що суб'єкт, який набув право довічного успадковуваного володіння, з утратою чинності правилами, на підставі яких це право виникло, продовжував мати це право, під сумнів не ставиться ні у правовій доктрині, ні у правозастосовній практиці. У свою чергу, з висновку про "збереження" права довічного успадковуваного володіння з необхідністю випливає, що обсяг цього права за відсутності будь-якої вказівки на це в законі також не був звужений.

Відповідний титул ("право довічного успадковуваного володіння земельними ділянками") відрізнявся від іншого титулу – права постійного користування. Ці титули були згадані у Земельному кодексі Української РСР від 18.12.1990 р. (у первісній редакції) як різні явища одного порядку (окремі титули) – порівняйте ст. 6 "Володіння землею" та ст. 7 "Користування землею". Постійне користування не було поняттям загальним щодо права довічного успадковуваного володіння, ішлося про різні правові конструкції, різні речові права. Тому вважається, що застосовувати правила про постійне користування до відносин щодо права довічного успадковуваного володіння землею жодних підстав немає.

З огляду на те, що втрата чинності законодавством про право довічного успадковуваного володіння землею не призвела ні до втрати, ні до звуження обсягу цього права, його зміст та обсяг мають визначатися законодавством, що діяло на момент його виникнення.

Із самої назви відповідного титулу ("право довічного успадковуваного володіння") випливало те, що це право могло бути успадковане. Можливість спадкування також була передбачена ст. 55 кодексу, відповідно до ч. 1 якої "[у] разі смерті громадянина, який вів селянське (фермерське) господарство, право володіння земельною ділянкою передається одному зі спадкоємців". Вилучення відповідних положень із законодавства не вплинуло на природу, зміст та обсяг прав, що вже виникли [30].

За своїм змістом довічне успадковуване володіння і постійне користування багато в чому збігаються. Суб'єкти цих речових прав на чуже майно здійснюють щодо обтяженої земельної ділянки як володіння, так і користування. Право постійного користування земельною ділянкою не передбачає права на його успадкування земельною ділянкою, на відміну від довічного успадковуваного володіння останньою. Вони відрізняються, перш за все, за суб'єктним складом, і, крім того, за підставами виникнення [31, с. 229]. У зв'язку із цим постійне користування і довічне успадковуване володіння за своїм змістом органічно вписуються в конструкцію особистого володіння для користування (узуфрукт) і можуть розглядатися як окремі його різновиди, що встановлюються виключно щодо земельних ділянок, які перебувають у державній і комунальній власності [17, с. 58–65].

Схожими з узуфруктом є передбачені Господарським кодексом України (ст. 136, 137) право господарського відання і право оперативного управління, які є обмеженими речовими правами суб'єкта підприємництва або іншого суб'єкта господарювання, який володіє, користується і розпоряджається майном, закріпленим за ним власником (уповноваженим ним органом), з обмеженням правомочності розпорядження щодо окремих видів майна за згодою власника у випадках, передбачених Господарським кодексом та іншими законами.

На праві господарського відання чи праві оперативного управління закріплюється майно державного унітарного підприємства, яке перебуває у державній власності. Державне унітарне підприємство є юридичною особою, що утворюється компетентним органом державної влади в розпорядчому порядку на базі відокремленої частини державної власності і входить до сфери його управління. Державні унітарні підприємства діють як державні комерційні підприємства або казенні підприємства. Майно державного комерційного підприємства закріплюється за ним на праві господарського відання. Майно казенного підприємства закріплюється за ним на праві оперативного управління в обсязі, зазначеному у статуті підприємства. Орган, до сфери управління якого входить казенне підприємство, здійснює контроль за використанням і збереженням належного підприємству майна, і має право вилучити у казенного підприємства майно, яке не використовується або використовується не за призначенням, та розпоряджатися ним у межах своїх повноважень (ст. 77 Господарського кодексу України).

Право господарського відання і право оперативного управління є невідомими європейським країнам "опублічненими" речовими правами.

Від передбачених законодавством України прав господарського відання й оперативного управління доцільно відмовитися, оскільки вони не відповідають поняттю речових прав і по суті ґрунтуються на ідеї здійснення адміністративної влади власника [держави, територіальної громади] над майном, яке закріплене за суб'єктом господарювання на "опублічнених" речових правах, які сформовані в системі соціалістичного права і залишаються невідомими західній традиції права.

Замість цих квазіречових прав відповідні відносини доцільно регулювати схожими за функціональним призначенням, але загальновизнаними розвиненими правопорядками речовими правами – правом узуфрукту, довгострокової оренди, довірчого управління та довірчої власності.

Саме цей підхід знайшов відображення в сучасних актах цивільної кодифікації (зокрема, в ЦК Грузії, Литви тощо), які відмовилися як від конструкції унітарного державного/комунального підприємства, так і від права господарського відання та права оперативного управління [32, с. 31].

Місце узуфрукта в системі речового права

Право України не передбачає інституту узуфрукта і регулює відносини тривалого користування чужою нерухомістю за допомогою низки обмежених речових прав (емфітевзис, суперфіцій, право господарського відання, право оперативного управління) і зобов'язальних правових конструкцій (зазвичай оренда й управління нерухомістю). Узуфрукт є гнучким і загальновизнаним у праві країн Західної Європи правовим інструментом, покликаним забезпечити тривале користування чужою нерухомістю за допомогою обмеженого речового права. Відсутність узуфрукта в національному праві перешкоджає усталеному розвитку ринку нерухомості в умовах скасування в Україні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, формування повноцінного ринку землі та перебування в оренді більшості земель сільськогосподарського користування, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

Незважаючи на передбачені Законом України "Про ринок землі" значні обмеження в обороті земельних ділянок сільськогосподарського призначення (неможливість їх відчуження на користь неспоріднених із приватним власником осіб тощо), більшість користувачів яких не є власниками цих ділянок, існують юридичні ризики порушення права користування земельними ділянками (оренда, постійне користування, довічне успадковуване користування землею), що зумовлено, зокрема можливістю переходу до комерційних банків права власності внаслідок звернення стягнення на земельні ділянки, передані в заставу. Упровадження узуфрукта як універсального обмеженого речового права з тривалого користування чужою нерухомістю забезпечить пропорційне посилення прав користувачів, поєднане збалансованими обмеженнями прав власників земельних ділянок, установленими законом. Передбачений законом зміст та обмеження прав за узуфруктом переважно мають імперативний характер і не можуть змінюватися за домовленістю сторін узуфрукта, що сприятиме правовій визначеності, стабільності правовідносин і практики їхнього застосування, зменшить ризики, пов'язані з обмеженнями прав власника та користувача, установленими за домовленістю сторін оренди.

Додаткова актуальність упровадження узуфрукта у вітчизняне право зумовлена необхідністю адекватної заміни права господарського відання і права оперативного управління, які створені для обслуговування адміністративно-планової економіки обмеженими речовими правами на майно державних і комунальних підприємств.

Рекодифікація цивільного законодавства зумовлює необхідність відмови від права господарського відання та права оперативного управління, які є реліктами радянської адміністративно-планової економіки, мають публічно-правову природу, за своєю сутністю не є справжніми речовими правами і залишаються невідомими речовому праву розвинених європейських правопорядків.

В умовах рекодифікації та скасування Господарського кодексу, узуфрукт є найприйнятнішою заміною права господарського відання та права оперативного управління. Поряд із довгостроковою орендою та управлінням майном, узуфрукт функціонально схожий із правом господарського відання та правом оперативного управління. На відміну від управління майном та оренди, узуфрукт передбачає оплатне або безоплатне користування майном у власному інтересі користувача (узуфруктуарія), імперативно визначений законом зміст прав учасників і перелік підстав їхнього припинення за правилами про речові права.

За своєю правовою природою узуфрукт у праві України доцільно визнавати самостійним, відмінним від сервітуту, речовим правом особистого володіння для користування. У зв'язку із цим на узуфрукт необхідно поширювати загальні положення ЦК України про речові права, якщо інше не випливає з положень цієї глави та сутності узуфрукта. Узуфрукт виконує роль загальних положень про емфітевзис (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб). Тому до відносин за емфітевзисом мають застосовуватися положення гл. 32-1 ЦК України про узуфрукт, якщо інше не встановлено положеннями ЦК про емфітевзис і не випливає з його суті.

За своєю цільовою спрямованістю правова конструкція узуфрукта може виконувати будь-які функції особистого володіння для користування чужим майном, що дає можливість використання цієї правової конструкції в будь-яких сферах користування майном, незалежно від того, чи метою є отримання доходу, чи іншого соціально корисного результату (благодійництво тощо).

Модельні норми гл. 32-1 "Узуфрукт" ЦК України

Упровадження узуфрукта у право України доцільно провести шляхом доповнення Цивільного кодексу України гл. 32-1 "Узуфрукт" (ст. 406-1–406-9), яка міститиме положення про поняття узуфрукта, його об'єкти, суб'єкти і строк дії, квазіузуфрукт, узуфрукт підприємства й іншого майна, здійснення узуфрукта, підстави виникнення та припинення, правові наслідки припинення узуфрукта у запропонованій нижче редакції.

Стаття 406-1 "Поняття узуфрукта"

1. Власник речі має право надати іншій особі – фізичній або юридичній особі (узуфруктуарію) – право володіння і користування такою річчю, отримання її плодів на тих самих умовах, що і власник, але з обов'язком збереження сутності речі (узуфрукт). Узуфруктуарій має право володіння річчю, але не вправі провести її відчуження.

2. Узуфрукт може встановлюватися одночасно або послідовно на користь однієї або кількох осіб фізичних осіб і юридичних осіб незалежно від цілей їхньої діяльності, які існують на момент відкриття узуфрукта.

3. Узуфрукт є безоплатним, якщо його оплатний характер прямо не визначено угодою сторін або законом.

4. На узуфрукт поширюються загальні положення ЦК України про речові права, якщо інше не випливає з положень цієї глави й сутності сервітуту.

До відносин за емфітевзисом застосовуються положення гл. 32-1 "Узуфрукт", якщо інше не встановлено положеннями ЦК України про емфітевзис і не випливає з його суті.

Стаття 406-2 "Об'єкт узуфрукта"

1. Узуфрукт може бути встановлено на будь-які види неспоживних речей, рухомих або нерухомих, які перебувають у цивільному обороті і здатні приносити плоди, продукцію і доходи.

2. Узуфрукт поширюється на всі приналежності речі, наданої в узуфрукт, а також на все, що приєднується до неї або включається до її складу.

Ст. 406-3 "Квазіузуфрукт"

1. У разі встановлення узуфрукта на споживні речі (квазіузуфрукт) останні переходять у власність узуфруктуарія з обов'язком після закінчення узуфрукта повернути первинному власнику речі того самого роду і якості або відшкодувати їхню вартість за ціною, яка визначається на день повернення.

2. Узуфруктуарій замість отриманих у власність споживаних речей зобов'язаний після закінчення узуфрукта повернути власнику рівну кількість отриманих ним речей того самого роду і якості, або відшкодувати особі, яка встановила узуфрукт, їхню вартість. З метою відшкодування вартості споживаних речей використовується ціна, яка за порівнюваних обставин зазвичай стягується за аналогічні речі на момент закінчення узуфрукта.

Стаття 406-4 "Узуфрукт підприємства, іншого майна"

1. На узуфрукт єдиного майнового комплексу підприємства, іншого майна поширюються загальні положення цієї глави Цивільного кодексу про узуфрукт. Якщо до складу майна входять споживні речі, на них поширюється квазіузуфрукт.

Стаття 406-5 "Установлення узуфрукта"

1. Узуфрукт може бути встановлений на підставі закону або правочину (договору або заповіту).

Стаття 406-6 "Строк узуфрукта"

1. Узуфрукт може встановлюватися на строк, не більший ніж до смерті фізичної особи або ліквідації юридичної особи, на користь якої встановлено узуфрукт, якщо менший строк не встановлено законом або договором.

2. Строк узуфрукта, установленого на користь юридичної особи, не може перевищувати 30 років.

3. Строк узуфрукта може бути поставлено сторонами в залежність від досягнення третьою особою певного віку.

4. Будь-який договір, яким установлюється узуфрукт безстроковий і такий, що підлягає передачі у випадку смерті або ліквідації узуфруктуарія, є нікчемним.

Стаття 406-7 "Здійснення узуфрукта"

1. Об'єктом передачі і відчуження може бути як сам узуфрукт, так і право його здійснення.

2. Право здійснення узуфрукта є відокремленим від узуфрукта і може бути передане третім особам на підставі оплатних або безоплатних правочинів.

3. Узуфрукт може бути переданий іншій особі, зокрема і в порядку універсального правонаступництва або на підставі правочину.

4. Передавання або відчуження узуфрукта здійснюється без згоди власника обтяженого майна. Передавання або відчуження узуфрукта, об'єктом якого є земельна ділянка, призначена для ведення сільського господарства, або нерухоме майно підприємницького або іншого господарського призначення, здійснюється за згодою власника обтяженого майна. За відсутності відповідної згоди узуфруктуарій управі укласти такий договір на підставі судового рішення, якщо доведе в суді, що цим він не заподіє шкоди інтересам власника.

5. У випадку одночасного купівлі-продажу узуфрукта і права власності без права користування, ціна розподіляється між узуфруктом і цим правом пропорційно відповідній вартості кожного з цих, якщо лише сторони не погодяться включити узуфрукт у ціну. За взаємною домовленістю сторони договорів купівлі-продажу узуфрукта і права власності обтяженого ним майна вправі використати отриману від продажу узуфрукта і права власності суму на придбання нового майна і набути раніше припинені речові права на це майно шляхом заміни предмета узуфрукта. У випадку, коли узуфруктуарій і власник обтяженого узуфруктом майна відчужують своє право особі, яка набуває якостей узуфруктуарія і власника, обтяження права власності та узуфрукт припиняються.

Стаття 406-8 "Припинення узуфрукта"

1. Узуфрукт припиняється у разі: 1) смерті узуфруктуарія; 2) односторонньої відмови узуфруктуарія від свого права лише в тому випадку, якщо він має безоплатний характер; 3) загибелі обтяженого майна; 4) закінчення строку, на який він був встановлений; 5) поєднання в одній особі власника й узуфруктуарія (злиття в одній особі якостей узуфруктуарія і власника); 6) відчуження узуфрукта іншій особі; 7) невикористання узуфрукта протягом 30 років; 8) зловживання узуфруктуарієм своїм правом; 9) погіршення стану обтяженого майна, унаслідок чого воно стає непридатним для використання за призначенням; 10) соціальний узуфрукт, який встановлено на користь осіб, що проживають спільно з власником житлового приміщення і мають відповідно до сімейного законодавства право вимагати від цього власника сплати аліментів, діє на строк існування обов'язку власника нерухомої речі надати утримання таким особам. Відповідно, припинення відповідного обов'язку автоматично тягне за собою припинення соціального узуфрукта. Соціальний узуфрукт, який встановлено на користь осіб, що проживають спільно з власником житлового приміщення і перебувають на утриманні останнього, діє довічно, якщо інший строк не встановлено рішенням суду.

Стаття 406-9 "Правові наслідки припинення узуфрукта"

1. Після припинення узуфрукта узуфруктуарій зобов'язаний повернути власнику майно, яким він володіє в силу свого права узуфрукта, у тому стані, в якому воно перебуває.

2. У випадку загибелі або пошкодження майна з вини узуфруктуарія останній зобов'язаний відшкодувати власнику завдані у зв'язку із цим збитки.

3. У разі, якщо узуфрукт зареєстровано у публічному реєстрі, припинений узуфрукт має бути виключений і з нього.

ВИСНОВКИ

Незважаючи на те, що правова конструкція узуфрукта у країнах сучасного романського та германського права загалом побудована за зразком римського узуфрукта, правопорядки європейських країн містять окремі відмінності, що стосуються конститутивних ознак, видів і строків, установлення і припинення, а також можливості передачі або відчуження цього права іншим особам.

Узуфрукт, який є гнучким і загальновизнаним у праві країн Західної Європи речовим правом особистого володіння для користування і вважається самостійним речовим правом на чуже майно у країнах романської правової сім'ї або різновидом сервітуту у країнах німецької правової сім'ї, залишається невідомим більшості країн – республік колишнього Радянського Союзу.

Право України не передбачає інституту узуфрукта і регулює відносини тривалого користування чужою нерухомістю за допомогою низки обмежених речових прав (емфітевзис, суперфіцій, право господарського відання, право оперативного управління) і зобов'язальних правових конструкцій (зазвичай оренда й управління нерухомістю).

У праві України узуфрукт доцільно визнати самостійним, відмінним від сервітуту, речовим правом особистого володіння для користування, що виконує роль загальних положень про емфітевзис (право користування чужою земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб).

У зв'язку з цим до відносин за емфітевзисом мають застосовуватися положення глави 32-1 ЦК України про узуфрукт, якщо інше не встановлено положеннями ЦК про емфітевзис і не випливає із його суті.

За своєю цільовою спрямованістю правова конструкція узуфрукта може виконувати будь-які функції особистого володіння для користування чужим майном, що дає можливість використання цієї правової конструкції в будь-яких сферах користування майном, незалежно від того, чи метою є отримання доходу чи іншого соціально корисного результату (благодійництво тощо).

Передбачені правом України схожі з узуфруктом право постійного користування і право довічного успадковуваного володіння охоплюються поняттям узуфрукта і мають розглядатися як окремі його різновиди, що встановлюються виключно щодо земельних ділянок, які перебувають у державній і комунальній власності.

Від передбачених законодавством України прав господарського відання й оперативного управління доцільно відмовитися, оскільки вони мають публічно-правову природу і не відповідають поняттю речових прав. Замість цих квазіречових прав відповідні відносини мають переважно регулюватися загальновизнаним у романо-германському праві речовим правом – правом узуфрукта.

Відсутність узуфрукта в національному праві перешкоджає трансформації правових титулів на майно державної та комунальної власності шляхом відмови від права господарськогo відання та права оперативного управління в умовах рекодифікації цивільного законодавства, не сприяє усталеному розвитку ринку нерухомості в умовах скасування в Україні мораторію на продаж земель сільськогосподарського призначення, формування повноцінного ринку землі та перебування в оренді більшості земель сільськогосподарського користування, які використовуються для ведення товарного сільськогосподарського виробництва.

В умовах рекодифікації та скасування Господарського кодексу, узуфрукт є найбільш прийнятною заміною права господарського відання та права оперативного управління. Поряд із довгостроковою орендою та управлінням майном, узуфрукт функціонально схожий із правом господарського відання та правом оперативного управління. На відміну від управління майном та оренди, узуфрукт передбачає оплатне або безоплатне користування майном у власному інтересі користувача (узуфруктуарія), імперативно визначений законом зміст прав учасників і перелік підстав їхнього припинення за правилами про речові права.

Список використаних джерел:

1. Майданик Р., Майданик Н., Попова Н. Переосмислення загальної частини речового права в умовах європеїзації та кодифікації // Підприємництво, господарство і право. 2021. № 6. С. 39–54.
2. Анатолій Довгерт. "Рекодифікація Цивільного кодексу України: основні чинники і передумови для старту" // Право України. 2019. № 1. С. 27-41.
3. Дождев Д. В. Римское частное право: Учебник для вузов. М.: ИНФРА-М; НОРМА, 1996. 704 с.
4. Майданик Р. А. Узуфрукт: європейське та українське право // Проблеми вдосконалення приватноправових механізмів набуття, передачі, здійснення та захисту суб'єктивних цивільних та сімейних прав : матеріали наук.-практ. конф., присвяч. пам'яті проф. Ч. Н. Азімова та 20-річчю з дня створення каф. цив. права № 2 (Харків, 29 листоп. 2019 р.). – Харків : Право, 2019. – 396 с. С. 20–32.
5. Смітюх А. В. Щодо узуфрукту корпоративних паїв (часток, акцій) // ПРАВО І СУСПІЛЬСТВО № 3 / 2020. – С. 74–79. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.pravoisuspilstvo.org.ua/archive/2020/3_2020/13.pdf
6. Павленко О. О., Красицька Л. В. Узуфрукт як обмежене речове право // Вісник студентського наукового товариства ДонНУ імені Василя Стуса. Том 1 № 5 (2013). С. 82–87. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://jvestnik-sss.donnu.edu.ua/article/view/1213
7. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім "АртЕк", 2020. 128 с.
8. Новицкий И. Б. Римское право: Учебник для вузов. М.: ИКД "ЗЕРЦАЛО-М", 2007. 256 с.
9. Гражданское уложение Германии. Вводный закон к Гражданскому уложению : пер. с нем. / сост. В. Бергман. М. : Инфотропик Медиа, 2015. 888 с. (Серия "Германские и европейские законы").
10. Гражданский кодекс Франции (Кодекс Наполеона) – Code civil des Français (Code Napoléon) / пер. с фр. В.Н. Захватаева. М. : Инфотропик Медиа, 2012. 624 с.
11. Гражданский кодекс Молдовы. Закон Республики Молдова, в редакции Закона Республики Молдова №133 от 15.11.2018 г. // [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.legis.md/cautare/rezultate/112573
12. Концепция развития гражданского законодательства Российской Федерации (одобрена Советом при Президенте РФ по кодификации и совершенствованию гражданского законодательства 07.10.2009) // Вестник ВАС РФ. 2009. № 11 // СПС "КонсультантПлюс. Пресса и книги".
13. Мацакян Г. С. Право личного пользовладения: проблемы теории и практики: дисс. …канд. юрид. наук. – М., 2018. 225 с.
14. Громов С. А. Узуфрукт: юридическая конструкция и вещное право // Вещные права: постановка проблемы и ее решение. Сб. ст. / Рук. авт. кол. и отв. ред. М. А. Рожкова. М. : Статут, 2011. С. 188–231.
15. Суханов Е. А. Гражданское право России – частное право. М. : Статут, 2008. 588 с.
16. Проект Федерального закона № 47538-6 "О внесении изменений в части первую, вторую, третью и четвертую Гражданского кодекса Российской Федерации, а также в отдельные законодательные акты Российской Федерации" (принятая ГД ФС РФ в первом чтении 27.04.2012) // СПС "КонсультантПлюс".
17. Мацакян Г. С. Особенности правовой конструкции узуфрукта в российском, германском и французском гражданском праве // Юридическая наука. 2016. № 2. С. 58–65.
18. Концепция развития гражданского законодательства Российской Федерации (одобрена Советом при Президенте РФ по кодификации и совершенствованию гражданского законодательства 07.10.2009) // Вестник ВАС РФ. 2009. № 11 // СПС "КонсультантПлюс. Пресса и книги".
19. Проект Федерального закона № 47538-6 "О внесении изменений в части первую, вторую, третью и четвертую Гражданского кодекса Российской Федерации, а также в отдельные законодательные акты Российской Федерации" (принятая ГД ФС РФ в первом чтении 27.04.2012) // СПС "КонсультантПлюс".
20. Германское гражданское уложения 1896 г. (Bürgerlichen Gasetzbuch 1896) // Германское право. Ч. I. Гражданское уложение. – М.: Международный центр финансово-экономического развития, 1996. – 551 с.
21. Гражданский Кодекс Нидерландов. Книги 2, 3, 5, 6 и 7 / перевод М. Ферштман; отв. ред. Ф. Й. М. Фельдбрюгге. 2-е изд. – Лейден : Институт восточно-европейского права и россиеведения; Лейденский университет, юридический факультет, 2000. – 372 с.
22. Французский гражданский кодекс. СПб.: Юридический центр "Пресс", 2004. 1101 с.
23. *Швейцарское гражданское уложение. Часть четвертая. Вещное* право // *Журнал министерства юстиции.–1908.–№8.*–С. 201–236.
24. Василевская Л. Ю. Учение о вещных сделках по германскому праву. М. : Статут, 2004. 538 с.
25. Антонов Б. А. Формирование института узуфрукта в германском праве : дис. …канд. юрид. наук. М., 2006. 246 с.
26. Гребенников А. Д. Право личного пользовладения в свете положений, устанавливаемых проектом изменений Гражданского кодекса Российской Федерации // Нотариус. 2012. № 5. С. 41–45.
27. Мірошниченко А. М. Земельне право України: Навчальний посібник. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2007. – 432 с.
28. Шляхи підвищення ефективності управління земельними ресурсами міст України. – К.: ІРЦ "Реформування земельних відносин в Україні", 2000. – 336 с.
29. Рішення Конституційного Суду України від 22 вересня 2005 р. у справі за конституційним поданням щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 92, пункту 6 розділу X "Перехідні положення" Земельного кодексу України (справа про постійне користування земельними ділянками), справа № 1-17/2005 // Електронний ресурс. – Режим доступу: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/v005p710-05
30. Мірошниченко А. М. Щодо застосування норм права, які регулюють відносини щодо права довічного успадковуваного володіння земельною ділянкою // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: https://protocol.ua/ua/naukoviy_visnovok_shchodo_zastosuvannya_norm_prava_yaki_regulyuyut_vidnosini_shchodo_prava_dovichnogo_uspadkovuvanogo_volodinnya_zemelnoyu_dilyankoyu/
31. Суханов Е. А. Гражданское право России – частное право. М.: Статут, 2008. 588 с.
32. Майданик Р. А. Переосмислення речового права в сучасних умовах // Речове право: пріоритети та перспективи. Матеріали Київських правових читань. Київ, 22 березня 2019 року / Р. А. Майданик, Я. М. Романюк та ін.; відп. ред. Р. А. Майданик. К.: Алерта, 2019. 266 с. С. 8–32.

Received: 22/09/2021
Accepted: 12/10/2021

R. Maydanyk, Dr. Sc. (Law), Prof.
Taras Shevchenko National University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
N. Maydanyk, PhD (Law), Associate Prof., Prof.
Vadym Hetman National Economic University of Kyiv, Kyiv, Ukraine,
N. Popova, PhD (Law), Doctoral Student
F. G. Burchak Scientific and Research Institute of Private law and Enterpreneurship
of the National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

EUROPEANIZATION AND RECODIFICATION: USUFRUCT

The article examines the features of usufruct in the European countries of Romano-Germanic law, determines the terms for the implementation in the Law of Ukraine of the best practice of usufruct in terms of Europeanization and Recodification.

The peculiarities of usufruct in some countries of Romano-Germanic law, particularly in Germany, France, Poland, the Netherlands, Switzerland, Georgia, Moldova and Russia are studied.

Usufruct, which is a flexible and universally recognized in the legal systems of Western Europe property right of personal possession for use, which is treated as an independent property right to another's property in the countries of Roman legal family or a kind of easement in the countries of German legal family, remains unknown to most countries – republics of the former Soviet Union.

The law of Ukraine also does not provide for the institution of usufruct and regulates the relationship of long-term use of someone else's real estate through a number of limited property rights (emphyteusis, superficies, the right to economic management, the right to operational management) and obligational legal structures (usually land lease and property management).

The authors came to the conclusion that it is necessary to introduce the institute of usufruct into the Ukrainian law by supplementing the Civil Code of Ukraine with a new chapter "Uzufruct", the framework provisions of which are proposed in this paper.

In the law of Ukraine it is expedient to recognize usufruct as an independent, different from easement, real right of personal possession for use, which serves as a general provision on emphyteusis (the right to use someone else's land for agricultural purposes). In this regard, the provisions of Chapter 32 of the Civil Code of Ukraine on usufruct should be applied to relations under emphyteusis, unless otherwise provided by the provisions of the Central Committee on emphyteusis and does not follow from its essence.

According to its purpose, the legal structure of the usufruct can perform any functions of personal possession for the use of another's property, which allows the use of this legal structure in any area of property use, regardless of whether the purpose is income or other socially useful result (charity, etc.).

The absence of usufruct in the national law hinders the effective transformation of legal titles on a state and municipal property by waiving the right of economic management and the right of operative management in terms of recodification of the civil legislation, and does not promote formation of the full-fledged land market and its steady development in the terms of cancellation of the moratorium on sale of the agricultural lands, conducting commodity of agricultural production in Ukraine. Regarding the recodification and cancellation of the Commercial Code, usufruct is the most acceptable replacement of the right of economic management and the right of operative management. Along with long-term lease and property management, the usufruct is functionally similar to the right to economic management and the right to operational management. Unlike property management and lease, usufruct provides for paid or gratuitous use of property in the user's own interest (usufructuary), imperatively defined by law, the content of the rights of participants and a list of grounds for their termination under the rules of property rights.

Keywords: europeanization; recodification; usufruct; quasi-usufruct; superficies; emphyteusis.

Bulletin of Taras Shevchenko National University of Kyiv.
Legal Studies, 2021; 4 (119): 50-53
УДК 340.1; 342.55
DOI: https:doi.org/10.17721/1728-2195/2021/4.119-9

ISSN 1728-2195
© Taras Shevchenko National University of Kyiv,
Publishing center "Kyiv University", 2021

Н. А. Мяловицька, д-р юрид. наук, проф.
ORCID ID: 0000-0003-2861-9879
Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Київ, Україна

Н. Е. Златіна, канд. юрид. наук, доц.
ORCID ID: 0000-0002-7674-9793
Київський національний лінгвістичний університет, Київ, Україна

РОЛЬ І ЗНАЧЕННЯ СУДОВОГО ПРЕЦЕДЕНТУ В СИСТЕМІ ДЖЕРЕЛ ПРАВА

Досліджено поняття джерел права та їхні основні види. Під джерелом права розуміють спосіб зовнішнього впливу правових норм, який засвідчує їхню загальнообов'язковість. Визначено поняття та місце судового прецеденту в системі джерел права. Зазначено, що під судовим прецедентом необхідно розуміти рішення суду, що винесене по конкретній справі і вступило у законну силу, та яке є основою для вирішення аналогічних справ іншими органами. У межах інтеграційного процесу в Європі сформувалися два важливі судові органи – Європейський Суд із прав людини (далі – ЄСПЛ) та Суд ЄС. Кожна із цих судових інстанцій відіграє в межах своєї компетенції важливу роль у нормотворчому процесі. Функція ЄСПЛ полягає не тільки у розгляді конкретних скарг. У його рішеннях також дано всебічне тлумачення основних положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод. У результаті вони набувають особливого значення, що носить прецедентний характер. Тому застосування практики ЄСПЛ розглядається як джерело права. Також зазначено, що у розвитку нормотворчого процесу в межах Європейського Союзу також займають і суди ЄС. Вони тлумачать основні положення установчих договорів та інших нормативно-правових актів і формулюють автономні поняття і концепції, які доповнюють та уточнюють положення нормативно-правових актів і вводять в дію нові принципово важливі для розвитку інтеграційного права положення. Визнання судового прецеденту джерелом права означає, що судові органи здійснюють не тільки юрисдикційну функцію (вирішення конфліктів на основі права), але й правотворчу. Ця функція підвищує роль і значення судової влади у механізмі стримувань і противаг зловживанню державною владою.

Ключові слова: джерело права, судовий прецедент, конституція, конвенція, Європейський Союз.

ВСТУП

Проблема фактичної та ефективної дії права в державі і суспільстві завжди була предметом уваги науковців. Це викликало формування різних підходів до розуміння поняття "джерело права". Дискусія щодо змісту цього поняття триває і нині. Автори, які надають перевагу позитивістському підходу, під джерелами права розуміють спосіб зовнішнього вираження змісту правових норм, за допомогою якого вони набувають загальнообов'язкового значення. Зокрема, у більшості англомовних країн, акцент під час визначення джерел права базується на юридичній обов'язковості [1, с. 38]. У цьо-

© Мяловицька Н. А., Златіна Н. Е., 2021